

**Náboženská skúsenosť a viera v živote človeka
podľa Romana Guardiniho**

Religious Experience and Faith according to Romano Guardini

OLGA GAVENDOVÁ

Univerzita Komenského v Bratislave

Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta

Abstract

The study examines the role of religious experience and faith in human life. It draws primarily upon the thought of Romano Guardini. The aim is to find the reason why, despite the secularization efforts in recent decades, we observe a return to spirituality and to religious experience. The starting point is the human being and its constitutive openness to something transcendent, to the *sacrum*, which enables him to live a religious experience. Then the study pays attention to the sources, subject and object of religious experience. The last section deals with the status and importance of revelation and faith for human life.

Keywords: human, religion, revelation, faith, religious experience

Charakterizovať súčasnú spoločnosť a určiť, aké miesto v nej má náboženstvo, akú úlohu zohráva v živote človeka, nie je jednoduché. Sme svedkami prudkého vedeckého i technického pokroku a to je spojené aj s postupným vytlačaním náboženstva zo života ľudí i spoločnosti. Šírenie vedy a techniky však nemá len pozitívny rozmer, pretože pozorujeme aj negatívne účinky: dostavila sa kríza

hodnôt, kríza človeka¹ a zmyslu jeho existencie, chudoba, absolutizácia ľudskej slobody, ľudských práv, nesprávne používanie moci. Vnútorne prepojenie medzi modernizáciou spoločnosti a sekularizáciou však podľa J. Habermasa medzi sociológmi nachádza čoraz menej zástancov.² Namiesto vymiznutia náboženstva v posledných rokoch naopak pozorujeme návrat k náboženstvám, rozvoj rôznych nových náboženských hnutí, siekt alebo denominácií, ktoré hľadajú zmysel a naplnenie života cez vzťah s posvätnom, s absolútnom. Čoraz viac sa hovorí o post-sekularizme alebo o de-sekularizácii spoločnosti. Zisťuje sa, že laická i náboženská sféra dokážu pokojne a nekonfliktne spolunažívať.³ Rastie záujem najmä o východné náboženstvá, hľadá sa niečo, čo by umožnilo prežiť náboženskú skúsenosť a otvoriť cestu duchovnému naplneniu.

Treba si položiť otázku, čím to je, že človek hľadá duchovné naplnenie? Čo to preňho znamená, ak prežije náboženskú skúsenosť? Danou problematikou sa zaoberal aj Romano Guardini, ktorý sa nachádzal v mnohých aspektoch v podobnej situácii ako my dnes. Reagoval na Nietzscheho nihilizmus, na ateizmus L. Feuerbacha, na psychoanalýzu S. Freuda či na existencializmus M. Heideggera. Spoločným menovateľom týchto filozofických prúdov bolo diskreditovať hodnotu náboženstva. Boh bol považovaný za projekciu človeka, náboženstvo obmedzené len na antropologickú dimenziu, pozbavené transcencie.⁴ V súčasnosti je zástancom takéhoto sekularizovaného náboženstva G. Vattimo. Postoj Romana Guardiniho je v mnohom podnetný, lebo ako dobrý pozorovateľ dokázal vystihnúť charakteristiky i problémy doby a ako teológ videl jednak akú úlohu zohráva Zjavenie a náboženská skúsenosť v živote človeka, ale najmä videl, že v porovnaní s náboženstvami zastáva Zjavenie výnimočné a kľúčové postavenie, lebo až ono umožní človekovi nájsť plnú pravdu o sebe samom a dostať sa tak z krízy. Do vzťahu sa dostáva náboženstvo a Zjavenie: prvý termín Guardini chápe ako „všeobecný ľudský fenomén vzťahu s božským“ a skúmajú ho duchovné vedy; druhý termín chápe ako „zjavenie sa Boha, o ktorom hovoria Sväté písma Starého a Nového zákona a odpoveď, ktorú dáva ten, kto počúva.“⁵ Náboženstvo v podstate korení vo vnímaní posvätného charakteru sveta človekom, pričom nevychádza mimo svet. V Zjavení Boh sám slobodne hovorí o sebe. Náboženstvo a Zjavenie

1 Rastislav NEMEC, O kríze a jej príčinách v kontexte európskej spoločnosti podľa Jána Patočku, in *Slavica Slovaca*, 56 (2021) č. 3, s. 313-314. <https://doi.org/10.31577/Slav-Slov.2021.3.1>

2 Jürgen HABERMAS, Perchè siamo post-secolari? in *Reset*, n. 108, 2008.

3 Kamil KARDIS, *Náboženstvo v kontexte paradigmy sociálnej zmeny*, Prešov: Vydavateľstvo PU, 2013, s. 184.

4 Porov. Carlo GRECO, *L'esperienza religiosa. Essenza, valore, verità*, Milano: Edizioni San Paolo, 2004, s.107-134.

5 Romano GUARDINI, *Religione e rivelazione*, Milano: Vita e Pensiero, 2001, s. 9.

sú akoby dve odlišné dynamiky, jedna zo strany úsilia človeka smerom nahor a druhá zo strany zjavenia sa Boha smerom nadol. Aj preto sa nedá brať Zjavenie ako výsledok nejakej evolúcie z primitívnych foriem náboženstva k dokonalejšej forme. Zjavenie má svoje špecifiká. Pritom ale platí, že tak náboženstvo, ako i Zjavenie Guardini vidí v neustálom vzťahu, lebo prirodzené náboženské fenomény sa nedajú pochopiť len samy osebe; sú akoby len adventom a očakávajú naplnenie a to môže dať iba Zjavenie.⁶ Daný postoj je typický pre teóriu protikladnosti pólov, ktorú Guardini rozvinul. Podľa tejto teórie každý prejav konkrétneho je výsledkom neustále oscilujúcej rovnováhy dvoch pólov; póly sú protikladné ale nie protichodné. Všetko konkrétne obsahuje v sebe svoju základnú charakteristiku a súčasne minimálnu prítomnosť svojho protikladu. Ten umožňuje spoznať seba porovnaním s tým, čo nie je: jedinečnosť existencie možno chápať len ako súčasť celku, imanentné má svoj význam vo vzťahu k transcendentnému, človek vo vzťahu s Bohom. Ide teda o zvláštny vzťah dvoch pólov, v ktorých sa dva momenty nevyklúčujú, ale naopak, vzájomne sa predpokladajú. Skúmanie začneme človekom a tým, čo konštitutívne umožňuje, aby bol schopný prežiť náboženskú skúsenosť. Potom sa sústreďíme na pramene náboženskej skúsenosti i na samotnú náboženskú skúsenosť. Nakoniec sa zastavíme pri niektorých prvkoch, charakteristických pre Zjavenie, ktoré umožňuje vieru.

Antropologické východisko

Mottom pre Guardiniho kresťanskú antropológiu sa stal Pascalov výrok: „Človek nekonečne presahuje človeka“.⁷ Nachádza sa uprostred rôznych foriem súcna, je iný než ony, je schopný prežiť náboženskú skúsenosť a otvoriť sa transcencii. Z hľadiska existencie človek môže povedať „ja som“, pričom sloveso „byť“ nie je abstraktným tvrdením o skutočnosti, ale konkrétnym aktom uskutočnenia existencie, čo sa deje na rôznych úrovniach.“⁸ Na prvom mieste je úroveň fyzická, hmotná. „Ja som“ prostredníctvom tela. Telo je však živé, preto človek môže povedať „ja žijem“ a vďaka tomu vstupuje do vzťahu s okolím. Ďalšou úrovňou je duch: „ja som“ znamená, že človek existuje ako duchovná skutočnosť, ako bytosť, ktorá poznáva, smeruje k pravde a k spravodlivosti, je tvorivá; je bytosť vytvárajúca hodnoty a kultúru, realizujúca zmysel. Vďaka duchovnej rovine je slobodnou

⁶ Porov. Silvano ZUCAL, Romano Guardini e il paradigma della „fede nuda“, in *Nuovo Giornale di Filosofia della Religione*, (2019) č. 11, s. 82-84; Alex YEUNG, Religione, rivelazione e atteggiamento epistemologico. Guardini e Ratzinger a confronto, in *Alpha Omega*, XXII (2019) č. 1, s. 205-228.

⁷ Blaise PASCAL, *Myšlienky*, Bratislava: Chronos, 1995, č. 343.

⁸ Romano GUARDINI, *L'uomo. Fondamenti di una antropologia cristiana*, Brescia: Morcelliana, 2018, s. 183.

bytosťou, čím sa otvára pre rovinu morálnu a náboženskú. Na poslednej rovine povedať „ja som“ znamená „ja som posvätný“; tu sa človek otvára tajomstvu.⁹ „Akt bytia predstavujú všetky tieto úrovne. Drsná energia hmoty, životnosť bio-fyzickej sféry, hodnota duchovno-kultúrnych výtvorov, riziko spojené s osudom, dôstojnosť a morálna sloboda a nakoniec tajomstvo posvätna: všetky tieto determinácie sú vrstvy aktu (bytia), miesta, kde sa realizuje to, čo „ja som“.“¹⁰

Z hľadiska esencie sa dá povedať len to, že „človek je človek; človek je pôvodný fenomén.“¹¹ Výraz „pôvodný“ vyjadruje polárnu jednotu medzi dušou, ktorá je sférou interiority, a telom, ktoré je sférou exteriority. Telo nie je teleso, a to práve vďaka prítomnosti duše; ide o živé telo. Telo a duša majú pod sebou i nad sebou ďalšie dve sféry fyzické teleso a ducha; tieto sú hraničnými oblasťami: „Autenticky ľudským prostredím je spojenie telo-duša: toto prostredie je ohraničené dvomi hraničnými skutočnosťami, ktoré zodpovedajú dvom pre človeka vysoko nebezpečným oblastiam: čistý duch a čistá hmota.“¹² Duch bez života pre človeka predstavuje skazu, zánik, chlad. Rovnako to platí aj o hmote bez života, lebo podstatou človeka nie je ani čistý duch, ani čistá hmota, ale jednota tela a duše. Nejde o súčet dvoch entít, duch nie je prítomný v tele, ale je v ňom zakorenený, z tela robí živé telo, subjektívnu prítomnosť. „Termín ‚duša‘ znamená ‚človek‘ so zvláštnym zdôraznením duchovného prvku, pričom sa vzťahuje na matériu. Termín ‚telo‘ tiež znamená ‚človek‘ so zvláštnym zdôraznením materiálneho prvku, pričom sa vzťahuje na ducha.“¹³

Ďalšou dimenziou človeka je, že je osobnou bytosťou. Tému osobnej dimenzie najucelenejšie rozoberá v diele *Svet a osoba*, kde východiskom je konkrétny človek, ktorý existuje osobne.¹⁴ Problematika osoby pomáha odpovedať na otázku: „Kto je toto?“ Odpoveď na ňu znie: „Ja“ alebo vo forme správy: „On“. Osoba je „bytosť, ktorá má tvar, je vnútorná, duchovná a schopná tvoriť, pokiaľ je schopná byť sama sebou a sama o sebe rozhodovať. ‚Osoba‘ znamená, že vo svojej vlastnej existencii nemôžem byť vlastnený nijakou inou inštanciou, ale že patrí sám sebe.“¹⁵ Osoba zostáva zvláštne neuchopiteľná, obsahuje telo, dušu, rozum, vôľu,

⁹ Porov. GUARDINI, Tamtiež, s. 184-187.

¹⁰ GUARDINI, Tamtiež, s. 187. Podľa M. Borghesiho Guardiniho chápanie ľudskej existencie predpokladá ontológiu a metafyziku, ktorá umožňuje chápať bytie ako pohyb uskutočnenia podľa ontologického rozvoja úrovni-hodnôt. Takúto ontológiu a metafyziku však Guardini nikdy nerozpracoval. Porov. Massimo BORGHESI, *Introduzione alla edizione GUARDINI, L'uomo*, s. 49.

¹¹ GUARDINI, Tamtiež, s. 280.

¹² GUARDINI, Tamtiež, s. 283.

¹³ GUARDINI, Tamtiež, s. 285.

¹⁴ Romano GUARDINI, *Svět a osoba*, Svitavy: Trinitas, 2005, s. 92.

¹⁵ GUARDINI, Tamtiež, s. 101.

slobodu, ducha a to všetko vo forme svojbytnosti. Všetky tieto jednotlivé vrstvy, ktoré ju tvoria, neexistujú oddelene, ale sú prepojené jedna s druhou, každá je vždy zahrnutá do vyššieho zmyslu: tvar je chápaný ako živý tvar, individuum je oduševnené konkrétnym duchom. Všetko je to nezrušiteľne charakterizované tým, že ako celok sa nachádza vo svojej svojbytnosti a personalite.¹⁶

Pre Guardiniho osoba vždy vyvoláva existenciálny úžas. Je niečím najsamozrejmejším a zároveň je hádankou a tajomstvom, nikto ju nemôže zo seba vyhnať ani nahradiť niekým iným. „Ja“ je vždy „ja“. „Ja“ je pritom vždy spojené s „ty“, cez ktoré sa realizuje. „Aby bol človekom, človek potrebuje viac než seba.“¹⁷ Zdá sa to banálne, ale vyjadruje veľkú hĺbku, lebo skutočné osobné stretnutie „ja“ s „ty“ sa uskutočňuje vtedy, keď každý pristupuje k tomu druhému s tým, čo každý z nich je. Vzťah medzi „ja“ a „ty“ musí byť vzájomný, inak nejde o vzťah. A rizikom je, že táto vzájomnosť nie je autentická: druhý mi môže nedovoliť, aby som sa stal jeho „ty“. Guardini si uvedomil, že tieto vymedzenia by mohli viesť k tomu, že ľudská osoba závisí na druhej osobe a je ňou podmienená, že tento vzťah vlastne konštituuje ľudské osobné ja. Na druhej strane, aby ľudská osoba bola schopná osobných vzťahov, musí už osobou byť. Zo začarovaného kruhu sa Guardini dostáva tým, že „rozhodujúcim a osvieteným spôsobom rozlišuje uskutočňujúci vzťah v zmysle ontologicko-konštitutívnom. Stretnutie-spoločenstvo, uskutočňujúce ľudskú osobu, predpokladá, že táto ľudská osoba už radikálne a skutočne existuje [...], predpokladá ontologický vzťah ja-ty s božskou osobou.“¹⁸ Najskôr sa teda Boh stal pre človeka „Ty“ a z ľudskej osoby urobil „ty“ vzhľadom na seba. Božské „Ty“ je prameňom ľudskej dôstojnosti. „Boh je pre človeka absolútnym ‚Ty‘. Týmto faktom je daná stvorená personalita. [...] Človek je človekom do takej miery, do akej v poznaní a poslušnosti tento vzťah k Bohu uskutočňuje. Pokiaľ tak nerobí, neprestáva byť osobou, lebo svojím bytím, ktoré nemá vo svojej moci, je odpoveďou na Stvoriteľovo oslovenie; svojou vôľou sa však stavia do rozporu so svojou vlastnou podstatou.“¹⁹

Tým, že človek je duchovno-telesným, osobným bytím, má možnosť prežiť náboženskú skúsenosť. Nielen to. Náboženská skúsenosť je len predpoklad pre Zjavenie a až Zjavenie umožňuje človekovi nájsť odpoveď na zmysel vlastnej existencie, až Zjavenie napĺňa ľudskú túžbu po nekonečne a umožňuje autenticky žiť ako človek a plne sa realizovať.

¹⁶ Porov. GUARDINI, *Svět a osoba*, Svitavy: Trinitas, 2005, s. 106-108.

¹⁷ GUARDINI, *L'uomo*, s. 291.

¹⁸ Karel VRÁNA, Konstitutivum lidské osoby podle Romana Guardiniho, in *Teologické texty* (2015), č. 1, s. 2-6.

¹⁹ GUARDINI, *Svět a osoba*, s. 121.

Pramene náboženskej skúsenosti

Ak chceme popísať akúkoľvek skúsenosť, vždy to predpokladá existenciu subjektu a objektu skúsenosti: človeka, ktorý má schopnosti umožňujúce mať skúsenosť a niečo, s čím má skúsenosť. Jednotlivé zmysly sa špecificky sústreďujú na to, čo môžu zachytiť, napr. sluch zvuky, zrak farby a tvary atď. Ale ak hovoríme o skúsenosti človeka, je v nej zahrnuté zmyslové vnímanie, racionálne poznávanie pravdy vo veci, túžba (vôľa) po spoznanej hodnote alebo dobre. Subjektom skúsenosti je celý človek. Objektom je niečo, čo sa dáva poznať, na čo jednotlivé schopnosti reagujú, každá svojím spôsobom. V istom type skúseností človek zachytáva aj niečo, čo nedokáže pojmovovo uchopiť, niečo Iné a tým sa otvára priestor pre náboženskú skúsenosť.²⁰

Prvým prameňom a základom pre náboženskú skúsenosť je podľa Guardiniho vnímanie posvätna cez rôzne formy existencie, lebo popri existencii vecí, živých tvorov, osôb vníma aj inú formu existencie, ktorá „nepochádza z fyzickej reality, ale odinakiaľ a povoláva k inému smerovaniu: povoláva k tomu, odkiaľ pochádza. Ide o náboženskú kvalitu. Popisuje sa ako niečo tajomné, úžasné, numinózne, posvätné, heterogénne, ne-pozemské, nad-pozemské, neznáme.“²¹ Okamih, keď existencia zrazu dostáva inú podobu než zvyčajne, keď odkazuje na „Iného“, je vlastným prameňom náboženskej skúsenosti. Ak človek posvätno vníma, je na mieste si položiť otázku, ako je to možné? Existuje nejaká schopnosť alebo orgán, ktorý umožní prežiť takýto druh skúsenosti? Niektorí autori ho popisovali rôzne: náboženský pocit, animus, duša, srdce, (morálne) svedomie, R. Otto napríklad hovorí o pocitoch.²² Guardini popiera, že by existoval nejaký orgán schopný vnímať posvätno. Podľa neho náboženskú skúsenosť prežíva celý človek, vo všetkých svojich dimenziách, ktoré ho tvoria. Vnímanie posvätna je totiž niečo viac ako nejaké chvenie. Predstavuje sa skôr ako určité tiahnutie života ako celku, nie nejaký jednotlivý akt, ako keď napr. niekto niečo počuje. Rovnako sa vnímanie posvätna nedá chápať ako niečo čisto duchovné, lebo okrem duchovných schopností sú v náboženskej skúsenosti zahrnuté aj emócie a telesnosť. Náboženskú skúsenosť teda prežíva celý človek. Pritom numinózny sa môže prejaviť buď v jednotlivom okamihu, alebo v totalite sveta a ľudskej existencie.²³

Druhým prameňom pre náboženskú skúsenosť je „úsilie existencie“. Guardini pod ním rozumie „všetku námahu myslenia a predstavivosti, skúsenosti hodnoty a rozhodnutia vôle, prácu, ktorá usporadúva a tvorí, ktorá smeruje k objavovaniu a aktualizácii zmyslu existencie. Čistá a jednoduchá náboženská skúsenosť

²⁰ Porov. GUARDINI, *L'uomo*, s. 112.

²¹ Romano GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, Brescia: Morcelliana, 1995, s. 54-55.

²² Porov. Rudolf OTTO, *Posvätno*, Praha: Vyšehrad, 1998, s. 23.

²³ Porov. GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 56.

zostane nemá, beztvárna a neplodná, môže dokonca ťažiť a ničiť, ak nevstúpi do spojenia s rôznymi dôležitými prostrediami života a s prácou, ktorá sa usiluje ich prežiarť.“²⁴ Podčiarkuje tým praktický rozmer náboženskej skúsenosti, lebo ju vždy prežíva konkrétny človek v konkrétnej situácii. Človek sa snaží pochopiť to, čo prežil, čo zakúsil. Dôležitým prvkom je teda intelekt, ktorý sa usiluje usporiadať a objasniť náboženskú skúsenosť.²⁵ Na rozdiel od prvého prameňa, kde sa podčiarkovala hierafanickosť numinozného, spôsoby, akými sa numinózne sprítomňuje v ľudskom vedomí, a to, ako ho vedomie vníma, Guardini teraz upriamuje pozornosť na človeka, ktorý sa neustále pýta na veci, na svet, na zmysel vlastnej existencie. Náboženská skúsenosť sa rodí v neustálom pýtaní sa človeka na zmysel existencie, na druhej strane sa náboženská skúsenosť stáva aj odpoveďou na otázky človeka.²⁶

Náboženská skúsenosť je úzko spojená s poznaním, s túžbou poznať pravdu. Ak na otázky človeka dokáže odpovedať veda, nejde o náboženskú skúsenosť a nejde ani o vnímanie tajomstva, ide len o problém. Veda totiž nikdy nedokáže odpovedať na tajomstvo, naň dokáže odpovedať náboženská skúsenosť. Je tu hrozba, že racionálnosť tajomstvo potlačí a náboženská skúsenosť sa tak zničí.²⁷ Platí to aj pri hľadaní slobody, morálneho rozvoja, túžby po šťastí, po osobnej plnosti, po ktorej človek túži. Bez náboženskej skúsenosti toto všetko zostáva prázdne, človek je nespokojný. Až náboženská skúsenosť dá uspokojujúce naplnenie. No podľa Guardiniho pre náboženskú skúsenosť je potrebný vzťah so svetom, lebo bez kultúry, presnejšie bez intelektuálneho a axiologického úsilia, bez praktického a kreatívneho úsilia náboženská skúsenosť môže byť nebezpečná, môže ničiť.²⁸ Náboženská skúsenosť teda človekovi poskytuje uspokojivé odpovede na otázky o zmysle bytia, o zmysle existencie. Bez nej odpovede nenájde a zostáva mu nepokoj.

Subjekt náboženskej skúsenosti

Na začiatku sme vychádzali z človeka a teraz sa k nemu vraciame, ale už nie k jeho konštitutívnym schopnostiam, vďaka ktorým je schopný prežiť náboženskú skúsenosť. Sústreďujeme sa viac na rôzne východiská, ktoré ho môžu pri-

²⁴ GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 58.

²⁵ Porov. ZUCAL, *Romano Guardini e il paradigma della „fede nuda“*, s. 83.

²⁶ Porov. Salvatore DE SIMONE, *Fenomenologia e credibilità dell'esperienza religiosa e della rivelazione nel pensiero di Romano Guardini*, in *Rivista di Letteratura e di Storia Ecclesiastica*, XXV (2019) č. 2, s. 25.

²⁷ Porov. GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 61. Uvedené je aj istou kritikou pozitivismu, lebo nie je možné na všetky otázky človeka odpovedať vedecky.

²⁸ Porov. GUARDINI, *Tamtiež*, s. 62.

viesť k stretnutiu s posvätnom. Uvedená problematika je predmetom prvej časti Guardiniho diela *Náboženstvo a Zjavenie* a poslúži, ak si ju nakrátko priblížime.

Východiskom môže byť „symbolický charakter vecí“. Za zmyslovým svetom môže človek vnímať duchovný svet, posvätno. Veci odkazujú na večnú realitu, ktorá ich udržuje v bytí a cez ne presvitá. Ďalším východiskom môže byť „prvotnosť vecí“, čo znamená, že veci nadobúdajú svoju plnú hodnotu a pravý význam, až keď vystupujú z tajomstva posvätna.

Tretím východiskom pre náboženskú skúsenosť sa podľa Guardiniho môžu stať „procesy plodenia a ich zákonitosti“, keďže neraz práve erotický a sexuálny rozmer ľudského bytia prispieva k vytváraniu náboženských kultov, božstiev, mýtov, symbolov a spája ich s úrodnosťou a plodnosťou. K tomu pripája aj sociálny rozmer náboženstva, to znamená spôsob, akým sa kedysi organizoval sociálny život národa (napr. postava „kráľa“ a chápanie božského pôvodu zvrchovanosti).²⁹ V protiklade so sociálnou formou náboženskej skúsenosti je individuálna forma; pochádza z uvažovania človeka nad vlastnou existenciou, nad zmyslom života a smrti. Je súčasťou skúsenosti nedefinovateľnej vnútornej hĺbky, ktorú človek vníma po celý svoj život. Prežíva sa v hlase svedomia, ktoré stanovuje limity voči požiadavkám okolia i voči vlastným inštinktom, ale aj v procesoch duchovnej aktivity či umeleckej inšpirácie. Ale môže k nej prispieť aj skúsenosť celej existencie, to znamená, že všeobecná existencia (kozmicá, prirodzená, historické udalosti) v protiklade s individuálnou existenciou môžu vzbudiť základnú náboženskú skúsenosť.

Štvrté východisko pre náboženskú skúsenosť vyplýva z toho, že svet sa nedá pochopiť sám zo seba. Guardini spresňuje, že toto východisko môže mať tri základné podoby. Prvou je neistota existencie, lebo naozaj existenciu stále ohrozujú rôzne nebezpečenstvá, vonkajšie i vnútorné prostredie, čo človeka vedie, aby uvažoval nad hypotézou prvotného šťastného života bez neporiadku a bolesti, ktorý prvým hriechom stratil. Zároveň očakáva príchod spasiteľa, záchrancu, ktorý ho z tohto zlého položenia zachráni, takže žije v očakávaní budúceho posmrtného života, kde bude môcť večne žiť šťastne.³⁰ Druhou podobou je, že človek nepozná seba ani veci okolo seba. Existencia sama o sebe je nepochopiteľná a neznáma. Ak sa človek otvorí tajomstvu, jednak sa otvára pre náboženskú skúsenosť, ale zároveň aj získava svetlo, aby mohol pochopiť svet. Tajomstvo sa identifikuje s absolútnom, s iným, ktorý pozná svet, a umožňuje ho pochopiť aj človekovi. Tento iný vložil do vecí vnútornú schopnosť dať sa pochopiť. „Osvietenie“, ktoré umožňuje pochopenie vecí nie je prvotne dané myslením, ale vecami, ktoré od začiatku sú

²⁹ Porov. Romano GUARDINI, *Religione e rivelazione*, s. 31-32.

³⁰ Porov. GUARDINI, *Tamtiež*, s. 36-44.

„vo svetle“ a umožňujú mysleniu, aby ich pochopilo. Existencia teda znamená, že niekto „vie“.³¹ Treťou podobou tohto východiska je, že „existencia nie je nevyhnutná“, existencia je kontingentná. Spája sa s predchádzajúcou podobou, lebo to, čo Iný „vie“, aj „chce“, existencia je preto, lebo niekto ju „chce“.

Piatym a posledným možným východiskom pre náboženskú skúsenosť je skúsenosť „konečnosti“. Ľudská skúsenosť s konečnosťou sveta a ľudskej existencie sa stáva základom pre skúsenosť nekonečna.³² Vedomie neistoty vlastnej existencie sa stáva základom neustáleho kladenia si otázok o pôvode sveta, o zmysle vecí, o zmysle vlastnej existencie. Odpoveďou je Nekonečno.

Uvedené oblasti sú východiskami a zodpovedanie na otázky, ktoré vyvolávajú, závisí od miery skúsenosti človeka s posvätnom. Posvätno sa človekovi dáva spoznať aj cez uvedené východiská.

Objekt náboženskej skúsenosti

Objekt náboženskej skúsenosti je transcendentný, nie je možné skúmať ho bezprostredne. Vďaka fenomenológii je však možné skúmať ho na základe toho, ako sa prejavuje. Túto metódu využíva aj Guardini³³ a umožňuje mu hovoriť o „posvätné“ alebo o „numinózne“. „Pod termínom ‚posvätné‘ rozumieme to, čo vedie dobrého človeka, aby sa sklonil – čo by nikdy nemohol urobiť pred ničím čisto pozemským. Je to niečo tajomné, a predsa dané, vonkajšie, a predsa hlboko intímne. Prejavuje ho svetlo hviezd a nesmiernosť oblohy, a predsa je iným, než nebeské telesá a priestor; objavuje sa vo svete, ale pochádza odinakiaľ. So zvláštnym dôrazom sa preto nazýva aj ‚Iné‘ než všetko, čo je poznané, alebo ‚ne-pozemské‘ a ‚numinózne‘, ‚božské‘.“³⁴

V tejto oblasti sa inšpiruje najmä dielami R. Otta, ale aj L. Lévy-Bruhla, D. Van Der Leeuwa.³⁵ Podľa Guardiniho má náboženstvo pôvod vo viere v silu a v moc, teda

³¹ Porov. De SIMONE, *Fenomenologia e credibilità*, s. 31, GUARDINI, *Religione e rivelazione*, s. 44-51.

³² Človek je konečným bytím, pričom ak sa vyberie do svojho vnútra, zostupuje do vnútra svojho srdca, alebo či vystupuje do vonkajšieho sveta, naráža na hranicu ničoty, ale podľa P. Frývaldského ničota, ktorú Boh postavil medzi seba a stvorenie, nie je absolútnou priepasťou, ale práve „bránou“ k Nekonečnu. V oboch smeroch je možné prekročenie smerom k Bohu. Porov. Pavel FRÝVALDSKÝ, *Překročení konečnosti*. Bernhard Welte a Romano Guardini k hraničnému fenoménu nicoty, in *Communio* 96 (2020) č. 3, s. 297.

³³ Porov. GUARDINI, *Religione e rivelazione*, s. 13

³⁴ GUARDINI, *Tamtiež*, s. 15-16.

³⁵ Porov. GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 53. Postoj R. Otta nepreberá celkom. S jeho myslením má spoločné nasledujúce prvky: pomenovanie náboženského fenoménu kategóriou posvätna a numinózneho; odlíšenie náboženského fenoménu od prvkov poznania, etiky a estetiky; podčiarknutie antropologického rozmeru náboženskej

v manu, ktorá je typická pre primitívne spoločnosti: sila sa prejavuje cez všetko, cez jasnejšie žiariace hviezdy, cez úspešnosť lovca a pod. Ďalej je to animizmus, viera v dušu. Môže sa prejavíť napr. v podobe stromu, zvierat alebo čohokoľvek iného živého. „Duša“ je mocný, tajomný a numinózný prvok. Všetko má dušu: veci, udalosti, živé bytosti. Primitívny človek takýmto spôsobom všetko vysvetľuje. Animizmus je predchádzajúce štádium viery v bohov. Dejiny náboženstiev ponúkajú prechod od pôvodnej viery postupne k viere vo viaceré božstvá. Svet týchto božstiev sa vníma ako určitá totalita, usporiadanosť, poriadok, až sa nakoniec prejavuje ako najvyššie a jediné bytie, najvyššia hodnota a intelekt. V takomto vnímaní Boha sa už silno odráža racionálny element filozoficko-kritického uvažovania.³⁶ V rôznom chápaní náboženského prvku sa odráža aj subjektívny faktor: postupne sa mení citlivosť pre náboženstvo, hĺbka, šírka, intenzívnosť náboženských skutkov, formácia i seba-formácia.³⁷

Postupný vývoj v chápaní posvätna neznamena prechod od menej dokonalých foriem náboženstva k dokonalejším. Neraz primitívne formy nábožnosti majú väčší účinok a dokážu sa viac uplatniť než neskoršie formy nábožnosti. V primitívnych formách sa ťažko dá odlíšiť, čo patrí do oblasti etiky alebo kultúry a čo do oblasti náboženstva, keďže tvoria určitý celok. Naopak, rozvinuté formy „monoteistickej“ nábožnosti sa k najvyššiemu bytiu dostali len vďaka logickej štandardizácii, sile predstavivosti, pojmovému aparátu neskorších kultúrnych období. Guardini však upozorňuje, že s rozvinutejšou presnejšou predstavou o božstve sa znižuje intenzívnosť priamej skúsenosti: „Jasne vystupuje Božská jednota, súčasne sa svet vyprázdňuje od náboženského obsahu. Čím presnejšia je predstava o Bohu, tým je svet profánnejší,“³⁸ tým viac sa od sveta vzdáľuje. Preto je v súčasnosti oveľa ťažšie prežiť náboženskú skúsenosť než napr. v primitívnych náboženstvách.

Rozvoj náboženstiev nie je nezvratný, čo v súčasnosti dokazuje obnovená viera v rôzne božstvá, energie alebo zbožštenie sveta či moci, hľadanie iných moderných spasiteľov, čo podľa S. Zucala v podstate znamená „zrodenie nového polyteizmu v post-kresťanskej dobe“.³⁹ Skutočnosť, že vývoj náboženstiev nie je jednoznačný, že vysoko intelektuálne zobrazenia sa v nich prekrývajú s predsta-

skúsenosti. Odlišné je chápanie náboženskej skúsenosti ako nerozumnej skúsenosti, ako výlučne emotívnej skúsenosti, ktorú nie je možné poznať a obsiahnuť ju ako pravdu; Otto ďalej identifikuje kategóriu posvätna nielen s „numinóznym“, ale aj s tzv. *apriori religiosus*, čím riskuje, že náboženstvo sa zmení len na určitý antropologický rozmer; Otto nerozlišuje medzi autentickými či neautentickými formami náboženskej skúsenosti. Porov. De SIMONE, *Fenomenologia e credibilità*, s. 29.

³⁶ Porov. GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 62-69.

³⁷ Porov. GUARDINI, *Tamtiež*, s. 44.

³⁸ GUARDINI, *Tamtiež*, s. 72.

³⁹ ZUCAL, *Romano Guardini e il paradigma della „fede nuda“*, s. 83.

vami nižšieho rázu, je podľa Guardiniho dôsledkom toho, že vývoj týchto náboženstiev stále zostáva na úrovni bezprostrednej alebo prirodzenej náboženskej skúsenosti. Preto najvyššie náboženské predstavy, týkajúce sa najvyššieho bytia, nie sú výsledkom zjavenia Iného, lebo sa stále nachádzajú vo vnútri prirodzenej existencie sveta. Koreň náboženskej skúsenosti spočíva vo vnímaní posvätnosti svetskej existencie, pričom ale sa nedostáva mimo ňu. Iný, na ktorého odkazuje náboženská skúsenosť, len iluzórne transcenduje svet, keďže v skutočnosti sa nachádza v dimenzii tohto sveta.⁴⁰ Rovnaký názor má aj J. Poláková, ktorá takúto transcenciu nazýva „relatívnou“. Človek sa však vydáva hľadať aj absolútnu transcenciu, opäť však platí, že k čomukoľvek človek dospeje vlastným úsilím, vždy pôjde len o relatívnu transcenciu, lebo absolútna transcencia nie je nejakým dovŕšením relatívnej transcencie, nejakou poslednou hranicou, ale otvorením niečoho Iného. Základnou charakteristikou absolútnej transcencie je jej sloboda, lebo „vzťah absolútnej transcencie k nám je v zásade nezávislý na našom vzťahu s ňou.“⁴¹ Posvätné a profánne sú dva póly tej istej skutočnosti, skutočnosti sveta, ktoré stoja proti sebe, ale zároveň sa navzájom potrebujú. A čo je pre Guardiniho postoj kľúčové, v rámci náboženskej skúsenosti nie je možná viera v starozákonnom a novo-zákonnom zmysle, lebo ona je možná len vo vzťahu k Zjaveniu.⁴²

Od náboženskej skúsenosti k viere

Dostávame sa k Zjaveniu, ktoré má vo vzťahu k náboženstvám špecifické postavenie. V prvom rade treba vidieť, čo je podľa Guardiniho Zjavenie: „Nie je len stupňom v sérii prirodzených dedukcií o existencii, ale čisto božská iniciatíva. Nie je ani nutným seba-komunikovaním najvyššieho bytia, ale slobodným konaním osobného Boha.“⁴³ Zjavenie akoby prechádzalo naprieč všetkými náboženskými skúsenosťami. Je to trochu mäťúce. Aj v náboženskej skúsenosti sa prejavuje posvätno ako tajomné bytie, ako numinózne bytie, ktoré nespadá do tohto sveta, ale je nad-pozemské, nad-prirodzené. Avšak aj táto nad-pozemskosť stále patrí k tomuto svetu. Aj v tomto prípade má charakter daru, lebo človek si ju sám nevyvíja a nenaprogramuje. Z tohto pohľadu posvätný alebo numinózny sú „prirodzeným seba-svedectvom Boha vo svojom zjavení, presvitanií [...] vibráciou stvoriteľského aktu, ktorá sa uplatňuje v realite vecí.“⁴⁴ Numinózny tak na jednej strane ukazuje na Boha, ale paradoxne na druhej strane môže Boha nahradiť:

⁴⁰ YEUNG, *Religione, rivelazione e atteggiamento epistemologico*, s. 208.

⁴¹ Jolana POLÁKOVÁ, *Perspektiva naděje*, Praha: Vyšehrad, 1995, s. 62n.

⁴² Porov. GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 76

⁴³ GUARDINI, *Tamtiež*, s. 169.

⁴⁴ GUARDINI, *Tamtiež*, s. 93

„Na skutočnosti, že svet má numinózny charakter, kvalitu ‚Iného‘, sa v konečnom dôsledku zakladá pokus urobiť svet i seba autonómny a vystačiť si sám.“⁴⁵ Božská posvätnosť sa sústreďuje nie v reálne transcendentnom Bohu, ale v „bohu“, ktorý je v konečnom dôsledku imanentný vo svete.⁴⁶ Iste, Boh sa dá spoznať aj cez svet, cez stvorenie, veď on je jeho autorom a v stvorení zanechal svoje stopy, ktoré k nemu vedú. Ale Zjavenie v starozákonnom a novozákonnom zmysle nepatrí k svetu. K podstate Zjavenia patrí, že nemôže pochádzať zo sveta, ale nevyhnutne musí vychádzať zo seba.⁴⁷ Zjavuje sa ako „Iný“, ale nie v zmysle, že by bol dokonalejší oproti predchádzajúcim formám, vnímaný o stupeň vyššie, ale ako „živý“ Boh. Zásadný rozdiel medzi absolútnym bytím a živým Bohom vidíme v skúsenosti, ktorú prežili Augustín, Dante, Pascal a ďalší. Zjavuje sa osobný Boh a zjavuje sa slobodne: „zjavenie je výzva, ktorou sa svätý Boh obracia na človeka a tým mu zjavuje, kto je Boh a kto je pred Bohom človek.“⁴⁸

Viera je odpoveď, poslušnosť na túto výzvu a podstatne sa odlišuje od akejkoľvek náboženskej skúsenosti. Guardini zdôrazňuje, že ak sa chce o kresťanskej viere hovoriť vážne, jej podstatu „netvorí“ pojmy. Viera neprichádza na záver ako dôsledok racionálnej argumentácie, nie je záverečným „preto“, ale je na začiatku novej existencie, je poslušnosťou. Je odpoveďou, lebo človeka oslovila Osoba. „Iným“ v zjavení je živý Boh, Božie Slovo, Kristus.⁴⁹ Viera je novým reálnym začiatkom. Preto nie je jednou z vedomostí, nie je nejakým morálnym spojivom, ale špecifickou odpoveďou na Zjavenie.

Do popredia vystupuje Zjavenie, ktoré podľa Guardiniho vedie ľudskú existenciu k naplneniu, k plnosti bytia, k naplneniu zmyslu ľudskej existencie, ku ktorým ostatné náboženstvá len smerujú. Napriek tomu, že náboženstvá sa predstavujú ako skúsenosť naplnenia zmyslu ľudského života, k plnosti nemôžu skutočne priviesť. Dôvodom je, že sa zakladajú výlučne na človekovi, na jeho konštitutívnej seba-transcendencii, na jeho túžbe po Absolútne, na jeho neustálom pýtaní sa na príčinu bytia sveta i seba, na čo odpovedá posvätno, ktoré sa prejavuje, ktoré sa dáva poznať, ale posvätno podľa Guardiniho nie je osobným bytím.⁵⁰ Čo sku-

⁴⁵ GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 94.

⁴⁶ „Keď náboženské nie je podložené skúsenosťou slobodného zjavenia sa Boha, ale stojí len na prirodzenom zjavení, môže nás vzdialiť od skutočného Boha tým, že zostane imanentný vo svete.“ YEUNG, *Religione, rivelazione e atteggiamento epistemologico*, s. 217.

⁴⁷ Porov. GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 169.

⁴⁸ GUARDINI, *Tamtiež*, s. 81.

⁴⁹ Porov. GUARDINI, *Tamtiež*, s. 85-86.

⁵⁰ Čo sa týka osobného rozmeru posvätna, sú autori, ktorí tento rozmer popierajú, napr. Spinoza, Schleiermacher, A. E. Biedermann či E. von Hartmann, ale aj autori, ktorí ho zastávajú, napr. G. Van der Leeuw, F. Heiler, U. Bianchi. Porov. Adriano ALESSI, *Filosofia della religione*, Roma: LAS, 1991, s. 166-177.

točne je človek, sa jasne ukazuje len vo svetle Zjavenia. Z pohľadu kresťanského vedomia k človekovi konštitučne patrí vzťah s Bohom, ktorý sa zjavuje. Jeho bytie je od začiatku vnútorne preniknuté zjavením božskej reality. Vzťah však zničil prvý hriech a ničí ho každý individuálny hriech. Preto takzvaný prirodzený človek je v skutočnosti človek, ktorý spadol pod svoju úroveň.⁵¹ Tým aj prirodzený obraz Boha je zničený a ponechaný na interpretáciu padnutého človeka. A keďže nepozná Boha, nepozná ani seba: „Človek sa už nedokáže pochopiť vychádzajúc sám zo seba, lebo jeho sebazpoznanie prechádza cez Boha.“⁵² Preto Zjavenie umožňuje znovu-ustanovenie vzťahu človeka s Bohom, čo otvára cestu, aby spoznal, čo znamená byť človekom.⁵³ Boh Zjavenia sa predstavuje ako „osoba“, ktorá sa zjavuje historicky prostredníctvom slova danému národu a potom prostredníctvom Krista celému ľudstvu. Človek môže na pozvanie Boha, ktorý ho pozýva do spoločenstva, odpovedať, lebo je toho štruktúrne schopný. Viera sa stáva osobnou odpoveďou na pozvanie. Ide o vzťah nie medzi „Absolútnym bytím“ a „človekom“, ale medzi Bohom a mnou: medzi ním, ktorý je „Živý, a mnou, ktorý existujem ako ‚ja‘.“⁵⁴

Záver

Otázka existencie človeka, jej zmyslu, vzťahu človeka a náboženstva, vzťahu človeka a Boha, problémy a krízy človeka ako jednotlivca i spoločnosti, sa nachádzajú v celom Guardiniho myslení. Sú to problémy, ku ktorým sa neustále vracal, vždy k nim pristupoval z iného pohľadu a postupe tak formoval svoje stanovisko. Z jeho myslenia sme uviedli len niekoľko postrehov. Otvorenosť človeka pre transcenciu, ktorá je pre neho prirodzená, potrebuje byť realizovaná, naplnená. Ak si chce naplnenie „zariadiť“ sám, zostáva v imanencii a kríza zmyslu, kríza existencie zostáva. Z tohto dôvodu všetky sekularizované podoby náboženstiev nie sú riešením.

Boh sa človekovi dáva poznať aj cez stvorenie a cez bytostnú otvorenosť, čo umožňuje existenciu všetkých náboženstiev, ale dá sa to považovať len za bránu, otvárajúcu cestu pre Zjavenie. Boh sa zjavuje nie ako nejaká kozmická sila, ale ako Osoba. Zjavenie je dôležité napriek tomu, že už na počiatku pri stvorení človeka sa Boh preňho stal absolútnym Ty a tým ho ustanovil ako osobu. Akonáhle by

⁵¹ Tento paradox prirodzenosti človeka a zároveň jeho nasmerovania na Boha, ako jeho posledný cieľ sa podobne snažili uchopiť aj integralisti deLubac a K. Rahner. Porov. Mária SPIŠIAKOVÁ, Ku vzťahu prirodzenosti a milosti: extrincizmus vs. integralizmus, in *Studia Aloisiana*, 12 (2021) č. 4, s. 33-55.

⁵² Porov. GUARDINI, *L'uomo*. s. 138.

⁵³ Porov. GUARDINI, Tamtiež. s. 140.

⁵⁴ GUARDINI, *Fede, religione, esperienza*, s. 119.

človek z tohto vzťahu vypadol, prestal by byť osobu. Ontologický vzťah musí však existenciálne a historicky naplniť sám vo svojej slobode a vo svojom vedomí. K sebanaplneniu dochádza natoľko, nakoľko sa v poznaní a v rozhodnutí tento vzťah uskutočňuje. Aby tak mohol urobiť, Boh ho oslovuje druhý raz cez Zjavenie. Opäť je to stretnutie Osoby s osobu, aby človek vôľou potvrdil to, čo je bytostne od počiatku. Až vtedy sa pochopí, až vtedy môže dochádzať k sebanaplneniu.

Hoci Guardiniho úmyslom je odôvodniť výnimočnosť postavenia kresťanstva, založenom na Zjavení, poukazuje aj na pozitívne aspekty iných náboženstiev, na ich hodnotu, na ich spoločné prvky s kresťanstvom.⁵⁵ V celej tejto tematike je vidieť, že Guardini nevypracováva filozofickú, ale kresťanskú antropológiu. Ak by zostal na úrovni filozofickej antropológie, na jej základe, teda na konštitutívnej otvorenosti človeka pre niečo vyššie, než je sám, dopracoval by sa k náboženskej skúsenosti a k nejakej forme náboženstva, ktoré je prirodzenou odpoveďou na vlastnú otvorenosť pre transcendenciu. Postupovalo by sa zdola nahor a náboženstvo by sa nachádzalo na konci hľadania. To by umožňovalo postupné zavŕšenie človeka. Guardini však kresťanstvo nespája s apriórnymi štruktúrnymi podmienkami ľudského ducha. Jeho postoj je opačný, preto vypracoval kresťanskú antropológiu s opačnou dynamikou: postupuje zhora nadol, lebo čo človek „má byť, sa autenticky realizuje, len ak stretne Boha.“⁵⁶ Ľudská prirodzenosť v tomto kontexte sa prejavuje ako „nové stvorenie“, ktoré je výsledkom milosti: „Podstata človeka z kresťanského hľadiska má svoje korene v *Logos*, ktorý človeka stvoril: len ak ‚vezme na seba‘ *Logos*, ktorý ‚prišiel na svet‘, stretne svoje autentické bytie. [...] Len keď človek je ‚v Kristovi‘ a Kristus je ‚v ňom‘, človek sa stane autenticky sebou.“⁵⁷ Človek je stvorený na Boží obraz, ako sme videli na začiatku, Boh je pre človeka absolútnym „Ty“, aby sa človek mohol stať „ja“. Preto je človek konštitučne schopný žiť vo vzťahu sním. Byť osobou predstavuje možnosť vstúpiť do vzťahu s Bohom. Až vtedy, ak tak urobí, je naplno sebou.

BIBLIOGRAFIA

ALESSI Adriano, *Filosofia della religione*, Roma: LAS, 1991.

DE SIMONE Salvatore, Fenomenologia e credibilità dell'esperienza religiosa e della rivelazione nel pensiero di Romano Guardini, in *Rivista di Letteratura e di Storia Ecclesiastica*, XXV (2019) č. 2, s.17-67.

FRÝVALDSKÝ Pavel, Překročení konečnosti. Bernhard Welte a Romano Guardini k hraničnímu fenoménu nicoty, in *Communio* 96 (2020) č. 3, s. 286-302.

⁵⁵ Porov. GUARDINI, *Religione e rivelazione*, s. 10.

⁵⁶ GUARDINI, *L'uomo*. s. 319.

⁵⁷ GUARDINI, *Tamtiež*. s. 321.

- GRECO Carlo, *L'esperienza religiosa. Essenza, valore, verità*, Milano: Edizioni San Paolo, 2004.
- GUARDINI Romano, *Fede, religione, esperienza*, Brescia: Morcelliana, 1995.
- GUARDINI Romano, *L'uomo. Fondamenti di una antropologia cristiana*, Brescia: Morcelliana, 2018.
- GUARDINI Romano, *Religione e rivelazione*, Milano: Vita e Pensiero, 2001.
- GUARDINI Romano, *Svět a osoba*, Svitavy: Trinitas, 2005.
- HABERMAS Jürgen, Perchè siamo post-secolari? in *Reset*, n. 108, 2008.
- KARDIS Kamil, *Náboženstvo v kontexte paradigmy sociálnej zmeny*, Prešov: Vydavateľstvo PU, 2013.
- NEMEC Rastislav, O kríze a jej príčinách v kontexte európskej spoločnosti podľa Jána Patočku, in *Slavica Slovaca*, 56 (2021) č. 3, s. 313-314. <https://doi.org/10.31577/SlavSlov.2021.3.1>
- OTTO Rudolf, *Posvátno*, Praha: Vyšehrad, 1998.
- POLÁKOVÁ Jolana, *Perspektiva naděje*, Praha: Vyšehrad, 1995.
- SPIŠIAKOVÁ Mária, Ku vzťahu prirodzenosti a milosti: extrincizmus vs. integralizmus, in *Studia Aloisiana*, 12 (2021) č. 4, s. 33-55.
- VRÁNA Karel, Konstitutivum lidské osoby podle Romana Guardiniho, in *Teologické texty*, (2015) č. 1, s. 2-6.
- YEUNG Alex, Religione, rivelazione e atteggiamento epistemologico. Guardini e Ratzinger a confronto, in *Alpha Omega*, XXII (2019) č. 1, s. 205-228.
- ZUCAL Silvano, Romano Guardini e il paradigma della „fede nuda“, in *Nuovo Giornale di Filosofia della Religione*, (2019) č. 11, s. 82-93.

doc. PhDr. Oľga Gavendová, PhD.

Univerzita Komenského v Bratislave

Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta

Kapitulská 26, 814 58 Bratislava

gavendova@frcth.uniba.sk